

Tanulmány

Daniel Abondolo¹

A STÍLUSON KERESZTÜL MEGKÖZELÍTETT SZEMÉLYISÉG

– Szabó Dezső komolyan zavarba ejtő alakjáról –

A Szabó Dezső munkásságáról szóló beszámolók műveinek átható voltára, tartalmára vagy következményeire koncentrálnak, és széleskörűen megegyeznek abban, hogy Szabó Dezsőnek a „stílusa” a legprominensebb jellemzője. Mégis úgy tűnik, hogy az ember politikai és ideológiai hatása szinte teljesen elfödi magát az írást: egyetlen rövid, 1937-ben megjelent monográfián kívül nem áll rendelkezésünkre semmilyen tanulmány, amely részletesen vizsgálná azt, ahogy Szabó Dezső a magyar nyelvet használta. Ilyen tanulmányra teszünk itt kísérletet. A módszer elsősorban nyelvészeti: Szabó Dezső nyelvhasználatának minden idevágó vonását meg fogjuk tárgyalni, a szubmorfikustól (alliteráció és egyéb hangminták) a mértéktelen derivációs morfológiáig, a túlzásfolt névszói frázisokig és a sajátosan modoros szóhasználatig.

A Horthy-éra Magyarországon, noha művészi élete élénk volt és aktív, messze volt attól, hogy aranykornak mondhatnók. „A szocialista baloldalt kivéve két vezérfonál húzódik át a közéleti spektrum minden szegmentumán: Trianon revíziója és az antiszemitizmus”² E korszak első tucat éve, úgy tűnik, ideális helyzetet jelenthetett Szabó Dezsőnek, aki elég nagy népszerűséget élvezett ahhoz, hogy igazolva lássa végtelen önimádatát és Messiás-komplexumát.³ „Szabó Dezső a magyar irodalom legmeghökentőbb alakja: nincs az a jó, és nincs az a rossz, amit el ne lehetne mondani róla”⁴ – írja Hegedűs Géza némi túlzással. Ennél visszafogottabb Joseph Reményi: „Abban a szörnyűséges korban [Szabó Dezső] szava úgy hangzott, mint egy prófétáé. Magyar nyelve tele volt bizarr frázisokkal, viharosan tornyosuló képekkel; rétori személyisége, lángoló lelkesedése, amely őszinte volt és abszurd, tüzes türelmetlensége afféle

¹ A szerző egyetemi docens, a magyar nyelv és irodalom *readere* a University College London School of Slavonic and East European Studies intézetében.

² Bryan CARTLEDGE, *The Will to Survive. A History of Hungary* (London: Timewell Press, 2006), 354.

³ Esszémben azzal a föltételezéssel élek, hogy Szabó Dezső személyiségét, amelyet egymással összekapcsolódó jegyek alakítottak ki, soha sem ismerhetjük meg igazán. Noha sok szövegmutatványomban utalok olyasmire, mint „önbecsülés”, ezeket nem a demonstráció kedvéért idézem, innen a címben szereplő „megközelített”.

⁴ HEGEDŰS Géza, „Szabó Dezső”, in *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, hozzáférés: 2006.07.04, <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/szabodez.htm>.

irodalmár-Dantonná tette őt”⁵ Ebben az esszében megpróbálom bemutatni, hogy Reményi mennyire fején találja a szöveget, amikor Szabó Dezső nyelvhasználatát megvilágítva összekapcsolja személyiségével. Megközelítem sem nem történeti, sem nem társadalompolitikai. Elsősorban nyelvészeti: Szabó Dezső nyelvhasználatának formai jegyeit annak a reményében vizsgálom, hogy e jegyek tömör jellemzése valamelyest az ő személyiségének integrált megismerése felé halad, és a magyar irodalmi és politikai diskurzusból való szerepének föltárását eredményezi majd. De e módszernek metanyelvészeti is kell lennie: figyelemmel kell lennünk a metaforák és más nyelvi trópusok, valamint az irodalmi diskurzus tudatos voltára, ha együttesüket távlatilag akarjuk nézni.

Szabó Dezső gondolkozásának és írásművészetének egész életén át kibomló spektruma – amit haboznék „fejlődésnek” nevezni – leginkább polifon, sőt paradox mivoltában látható meg.⁶ Stílusának lényeges jegyei tipológiailag széttartók, sőt diametrálisan ellentétesek, e tény azonban éppenséggel megfér politikai, szociális és esztétikai nézeteinek, valamint érzelmi önellentmondásainak jól dokumentálható következtelenségeivel, amint Gwen Jones megjegyzi, „Nézeteiben megtalálható a szociáldarwinizmus és Nietzsche, Otto Weininger, a katolikus modernizmus, a tizenkilencedik század radikális liberalizmusa, fajelmélet és végül az anti-nácizmus hatása is.”⁷ A Szabó Dezső munkásságáról szóló szakirodalom zöme annak céljáról, tartalmáról vagy következményeiről szól: a szerző politikai és ideológiai hatása eltakarta magát az írást.⁸ Szabó Dezső életének és munkásságának ezidáig legbővebb tárgyalását azért kritizálták, mert nem volt képes megtárgyalni vagy akár csak azonosítani is „Szabó Dezső ifjúságra és az értelmiségre gyakorolt hatásának forrásait [...] Nagy [Péter] elmulasztja azoknak a fölszín alatti áramlatoknak az elemzését a

⁵ Joseph REMÉNYI, „Zsigmond Móricz, Realist (1879–1942)”, in *Hungarian Writers and Literature: Modern Novelists, Critics, and Poets*, ed. August J. MOLNÁR (New Jersey: Rutgers University Press, 1964), 326–47, 338–39. First published in *American Slavic and East European Review*, 4. sz. (1945): 165–81.

⁶ Szabó Dezső egyik művész öse, Walt Whitman így fogalmazta ezt meg *Song of Myself* (Ének önmagamról) című versében: „Do I contradict myself? / Very well then I contradict myself, / I am large, I contain multitudes.”; 51: 6–8. hozzáférés: 2019.06.17, <https://www.poetryfoundation.org/poems/45477/song-of-myself-1892-version>. [Ellentmondok önmagamnak? /Hát akkor ellentmondok, / Hatalmas vagyok, sokféle belémfér]

⁷ Gwen JONES, *Chicago of the Balkans: Budapest in Hungarian Literature 1900–1939* (London: Routledge, 2013), 68.

⁸ Az egyetlen figyelemre méltó kivétel: GERGELY Gergely, *Szabó Dezső stílusa*, szerk. JÓSA János, Hargitaváralja könyvei 4 (Szeged: k. n., 1937) (ezután GERGELY). E rövid monográfia Szabó Dezső stílusának nagyon sok széttartó vonására mutat rá, de miután megközelítése inkább irodalmi, mint nyelvészeti, nem sikerül megmutatnia vagy akárcsak sugalmaznia, hogy e vonások képesek együtt hatni, vagy hogy esetleg nincsenek összhangban a magyar grammatika legbelső tulajdonságaival. Gergely mentségére szolgál, hogy nyelvi analízist abban az időben elvégezni lehetetlen volt Szabó Dezső névszói frázisait illetően, miután ezt a grammatikai fogalmat egészen az 1950-es évek kezdetéig még nem tudták világosan elkülöníteni.

magyar társadalomban, amelyek megmagyarázhatnák Szabó Dezső népszerűségét.⁹ Huszonnégy évvel később, Gail Stokes megpróbált számot adni e fölszín alatti áramlatok némelyikéről. Elemzésében ennek alapját a kiegyezés utáni Magyarország földbirtokos elitjének és a korábban „páriának tekintett, meglehetősen számos és jelentékeny burzsoáziájának [azaz a zsidóknak – D. A.] egymáshoz való alkalmazkodásában látja [...]. Meglehetősen politikai ügyeskedést kívánt meg ez a kölcsönös alkalmazkodás, és ahhoz hasonlóan, mint ez Németországban és Japánban is történt, olyan kormányzást hozott létre, amely elvált a néptől, amelyen uralkodott, s amelyben a demokráciát nem tartották megfelelő választási lehetőségnek.”¹⁰ Mindez rendben is volna. A szociális és politikai kontextus valószínűleg szükséges volt, de mindezek nem voltak elégségesek ahhoz, hogy létrejöhessen a Szabó Dezső-jelenség. Éppen azért, mert kellett valami egyedinek vagy idioszinkráziás vonásnak lennie Szabó Dezsőben, valami sajátosnak magában az emberben, sokkal inkább reá fogok koncentrálni, mint korára, különösképpen nyelvének formai sajátosságaira, amelyet az egyszerűség kedvéért Szabó Dezső *stílusának* fogok nevezni.

Az alábbiakban Szabó Dezső stílusának kulcsfontosságú jegyei következnek. Hogy a tárgyalást tömörebbé tegyem, a példákat úgy válogattam össze, hogy ne csak formális szempontok illusztrációira legyenek alkalmasak, hanem fényt vessenek Szabó Dezső személyiségének összetett voltára is. Ezeket elsősorban három fő művéből vettem: *Az elsodort faluból*,¹¹ a *Csodálatos életből*¹² és *Életeim, születéseim, halálaim, feltámadásaim*¹³ című befejezetlen önéletrajzából.

Bár egyetlen stílusjegy sem csak az övé, de e jegyek együttes előfordulása mégis létrehoz egy eltéveszthetetlen *szabódezsős* stílust. Általában az a helyzet, hogy három vagy négy mondat elég szokott lenni ahhoz, hogy megállapítsuk, melyik író is olvassuk. Röviden, Szabó Dezső olyan író, akinek stílusa annyira jellegzetes, mint mondjuk, Virginia Woolfé, Samuel Becketté vagy Henry Greené. A bemutatás nagyjából a kisebb jegyek felől a nagyobbak felé tart. Ennek ellenére azért óvatosan kell ehhez a megközelítéshez viszonyulnunk. Prezentációmban jelentős mértékű az ismétlés, az átfedés, a visszatérés. Mindez a nyelvtani kategóriák kölcsönösen el-
lentmondásos természetének köszönhetően van így: ezek egyszerre különböznek is egymástól, noha össze is kapcsolódnak.¹⁴ Jóllehet Szabó Dezső (és más hasonlóan

⁹ Lásd: Charles GÁTI, „Szabó Dezső”, in *Slavic Review*, 24. sz. (1965): 330–332, 331, NAGY Péter *Szabó Dezső* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964) című monográfiájának ismertetése.

¹⁰ Gail STOKES, „The Social Origins of East European Politics”, in *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. Daniel CHROT (Berkeley: University of California Press, 1989), 221–251, 226.

¹¹ SZABÓ Dezső, *Az elsodort falu* (Budapest: Faust, 1944). Innentől AEF.

¹² SZABÓ Dezső, *Csodálatos élet* (Révai Kiadó: Budapest, 1935). Innentől CsÉ.

¹³ SZABÓ Dezső, *Életeim, születéseim, halálaim, feltámadásaim I.* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1982). Innentől kezdve Életeim.

¹⁴ A legfontosabb összekapcsolódásokról lásd: Alexandra AIKHENVALD és R. M. W. DIXON, „Dependencies between Grammatical Systems”, *Language*, 74. sz. (1978): 56–80.

érdekes író) stílusának divergáló jegyei a nyelvtan és a szókincs eltérő szekcióihoz tartoznak, ezek az eltérő részek komplex módon kapcsolódnak egymáshoz, és Szabó Dezső különösen kedveli a stilisztikai jegyeknek az efféle változatos kombinációit. Elvben tehát szubmorfemikus alakzatokkal kezdem – alliterációval és más hangmintákkal, valamint szupraszegmentális elemekkel –, majd a szó szintjén folytatom denominális igeképzőkkel és szavakkal, frázisszintű szerkezetekkel, jelző értékű particípiumokkal és komplex melléknevekkel fejezem be. E két utolsó jeggyel kapcsolatban Szabó Dezső névszószerkezeteire különös figyelmet szentelek, mert reá leginkább jellemző módon Szabó Dezső ebben tér el más kortárs íróktól, egyáltalán más nemzedék íróitól. Később nagyobb szövegalkotó stratégiákat és szintagmákat vizsgálok: parataxist, triadikus és tetradikus, gyakran rhopalikus (szétszála-zó) ismétléses parallelizmust.¹⁵ Röviden áttekintem Szabó Dezső hasonlatait és metaforáit is, hiszen ezek szerkezete stílusának más jegyeivel együtt alkot mintát. Végül megvizsgálom majd néhány hosszabb szövegrészletet is, ahol látható, hogyan kapcsolódik e sok jegy össze – vagy éppen hogyan távolodik el egymástól.

Alliteráció

Az alliteráció legtisztább formája, az etimológiailag nem rokon szavak (különösen képpen szókezdő) mássalhangzóinak szembeszökő megismétlése nem különösebben jellemző Szabó Dezső írásművészetére. Azért esetenként három tagból álló sorozatát is kiépíti, mint a *vigasztaló valótlanságok^r világá^dba¹⁶* és egy lappal később összetevőket átfogóan *Milla múltba mártott lágy szavakat hullatott, elgémberedett kis karjait kilökte a mostoha levegőbe.*¹⁷ Figyeljük meg, hogy kombinálja az *r* alliterációját a *reng-* *tő* ismétlésével (a példa egyúttal megengedi, hogy megpillanthassuk, miként viszonyult Szabó Dezső a nőkhöz): *hatalmas fehérkép volt, rengett a föld alatta, és rengtek rajta roppant arányú rengőségei.*¹⁸

¹⁵ A nagyobb egységek és technikák, mint bekezdés és fejezet, cselekmény vagy meseszöveg sajnálatos módon kimarad ennek az esszének a horizontjából, amint az is, ahogy Szabó Dezső a párbeszédet használja.

¹⁶ AEF II., 163. Az alliterációt jelző betűket aláhúztuk. A felső indexben jelentkező <r> és <d> e dolgozatban a birtokos [possesso^r] és a birtok [possesse^d] jelzésére szolgál a névszói birtokos szerkezetben.

¹⁷ AEF II., 164.

¹⁸ *Életeim* I., 514. Figyeljük meg továbbá a parataxisos szintaxist és a triadikus-rhopalikus szerkezetet; erre alább még visszatérünk. Ami a lexikát illeti, a *reng=ő=ség* neologizmusa, ahol az absztrakt kollektívum a *reng=ő* particípiumra épül, ami tipikusan *szabódezsős* újítás. Vessd össze még *Isten vagy száz postás^s. postásságá^dt gyúrta egybe* (*Életeim* I., 527) mondatban a *postá=sból* („Postman”) képzett *postá=s=sággal*.

Mássalhangzó-, magánhangzó- és prozódiaminták

A legkülönösebb mássalhangzó-, magánhangzó- és prozódikus minták statisztikailag szükségszerű módon nagyobb gyakorisággal fordulnak elő. Fonológiai mintázatok különösen a hasonlatokban bukkannak föl, és az ember gyakran eltűnődik azon, hogy az összehasonlított dolgok közül az egyik vagy éppen mindkettő az őket jelentő szavakban szereplő hangok miatt lett kiválasztva.¹⁹ A CsÉ előszavában azt olvassuk, hogy „a sötétség határai tágra nyíltak”, és az olyan, mintha „végtelen fekete mezőkön zokogó vonat rohanna”, melynek fonológiai mintája é-e-e e-e-e e-ő-ő o-a-□ o-a-a,²⁰ ahol a két kolon utolsó előtti szótagja (ző, an) az irreális föltételeesség megkövetelte morfológia miatt (*mező-k-ön: rohan-na*) felel meg egymásnak. Egy másik példa: tekintsük a figura etymologica kényszerítő ereje által előálló alliterációkat *dült: feldült* és *belőle: -ból*, s ahol megismételt *be, m, d, h* és *or* hangokkal és hangsorral találkozunk, lásd *dült belőle a mézes beszéd mint hamis bor a feldült hordóból*;²¹ különös figyelmet érdemel a megismételt fonetikai szekvencia [žb] a *mézes beszéd* és a *hamis bor* együttes előfordulásának köszönhetően, mert a formai ismétlés visszhangozza a metaforikust, amikor összehasonlítja retorikát a hazugsággal. A *homloka szemei felé vastag karimába nyúlt, mint eszterháj a gyilkos lebuja ablakaira* mondatban a bosszús majompofa homlok fölötti kidudorodását egy *gyilkos lebuja ablakaira boruló eszterhájhoz*²² hasonlítja. Az e hasonlatban szereplő *m, b, l* és *k* ismétléseit valószínűleg még inkább észrevehetővé teszi az utolsó kilenc szótagritmusának (7+7+7) sugallata. Hasonlóképpen, amikor gyerekek ugrálnak le egy disznóól tetejéről, hullásuk hasonló (*mint*) *megrázott érett vackor a fáról*. A szegmentális hangkötések (labiális *m, f, v*) itt gyöngék, de ha a bevezető *mint*-et felütésnek fogjuk föl, akkor elrendezésüket két öt szótagos sorozatnak fogjuk hallani (– ∞ ∞ – ∞). Amint látni fogjuk, tipikusan *szabódezsős* az is, hogy dúskál a jelzői funkciójú particípiumokban (*megrázott, érett*). De legalább ilyen fontos az a tény is, hogy – mint az előző példában – az összehasonlítás nem főnév és főnév között, *gyermek* és *vackor*, hanem igék és igék, tettek és mozgásokat eredményező tettek és mozgások között történik. Részletesen fogjuk majd ezt taglalni, amikor visszatérünk Szabó Dezső ígeihez és összehasonlításaihoz.

¹⁹ Arról, hogy a szavak név és jelentés asszociációjaként foghatók föl lásd: Daniel ABONDOLO, „Phonotactic Subsets in the Lexicon: Hungarian Avian Nomenclature and *l'Arbitraire du Signe*”, *Central Europe*, 5. sz. (2007): 3–22 (4. 4. lábjegyzet).

²⁰ CsÉ I., 11. A □ jel itt a mintából hiányzó szótagot képviseli, és nem tévesztendő össze a hiányzó lábbal, sem a zenei *tempo giusto*-ban előálló szünettel.

²¹ CsÉ II., 250.

²² CsÉ I., 226.

Figura etymologica

A figura etymologica frázis, tagmondat, sőt mondat szinten működik, minthogy azonban két vagy több tő etimológiai azonosságára van építve, itt fogjuk tárgyalni. A figura etymologica igen megbecsült trópusa az európai hagyománynak, ugyanakkor a magyar és obi-ugor népi verselésnek is fő erőssége (már a legkorábbi magyar szövegekben, prózában és versben, egyaránt előfordul). Ennél szigorúbban megpróbálni meghatározni kontraproduktív volna, mivel azok a formák, amiktől függ, bensőleg és bonyolult módon a szóban forgó nyelv szókincsének a textúrájához tartoznak. Például az angolban *A sower went out to sow his seed* „Kiméne a magvető, hogy elvesse az ő magvát” (Lukács 8:5) csak az etimológiai tő első két előfordulásáról látszik a nyilvánvaló rokonság, és a *seed*-ből kihangzó hasonlóság nem több mint alliteráció, aminthogy szinkronikus értelemben csupán az is. A görögben viszont e három szó világosan rokon, és rokonságuk világos volta nem annyira fonológiai hasonlóságukból tűnik ki, mint inkább a görög szóalkotásban szabályos ablaut folyamatok működéséből.²³ A magyarban, ahogy a latinban is, ezek a folyamatok sokkal kevésbé gyakoriak, és szolgálai utánzásuk jobb esetben mantra jellegű hangsorokat, rosszabb esetben monoton és banális hangsorokat eredményez (*exiit qui seminat seminare semen suum*). Éppen ezért nem meglepő, hogy adva lévén a magyar nyelv természete és Szabó Dezső korábban szerzett képzettsége a finnugor nyelvészetben,²⁴ hogy a figura etymologica az ő használatában gyakran szubtilisan játékos és tanult eszköz. A *many-si* morfológia ismerete kétségtelenül tudatosította benne azt a jelentésben rejlő lehetőséget, amit a szavakba bújtatott nyelvtan képes fölszabadítani, és obi-ugor szövegekkel való foglalatossága, valamint ezek magyar fordításának ismerete hozzájárult ahhoz, hogy érzékenyebben viszonyuljon a hang és jelentés viszonyához a magyar szókincsben. Például, *alv=ás=talan* álm-ok („sleepless dreams”),²⁵ az *alv-* (*al=sz-ik*) és álm-(álom) etimológiailag kapcsolatosak, de szintaktikailag nem mások mint paronyo-

²³ A figura etymologica etimológiai hasonlóságának használatáról a görögben és a héberben, lásd: Frederick CORNWALLIS CONYBEARE és Saint George STOCK, *Grammar of Septuagint Greek* (Boston: Baker Academic, 1905), különösen az 56-os, 81-es és 82-es szekciókat, hozzáférés: 2006.06.06, www.ccel.org/ccel/conybeare/Ixxgrammar.txt Obi-ugor vonatkozásban lásd: Robert AUSTERLITZ, *Ob-Ugric Metrics: The Metrical structure of Ostyak and Vogul Folk Poetry* (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1958), 108–23.

²⁴ 1900-tól 1904-ig Szabó Dezső az Eötvös Collegium diákja volt. Bár magyar és francia szakra iratkozott be, úgy alakult, hogy finnugor nyelvészetet tanult intenzíven. Önéletrajzában többnyire lekicsinylően beszél tanáiról, és különösen nevetségességnek tartja a nyelvtudományt, még inkább a finnugor nyelvek tanulmányozását. Szabó Dezső egy hétvégén „tanult meg finnül” – ami úgy értendő, hogy végigolvasta és bevágta Szinyei rövid nyelvtanát. Amivel elkápráztatta tanárait és egyetemi társait, maga azonban nem tartotta sokra ezt a hőstettét: „Mit jelentett ez? [...] Gyors felfogást, jó emlékezetet”. SZABÓ, *Életeim*, 590–91.

²⁵ AEF, 350.

mák.²⁶ Az *oda* | *hetyké=l=ked-te-m az elő* | *tömeg=ló hegy-ek-nek* példájában²⁷ – *hetyke* etimológiailag a *hegy* származéka²⁸ – de szinkronikus szempontból a kapcsolat mégis kevésbé nyilvánvaló a jelentések eltérő volta miatt. E példa egyúttal illusztrálja, hogy Szabó Dezső előszeretettel viseltetik a denominális igékből létrehozott jelzői participiumok iránt (*elő* | *tömeg=l=ő*, a *tömegből*, ami maga is a *töm-* ige származéka), hogy az igekötőket gyakran *oda* nem illő módon használja (*oda* |), s hogy ezzel egy statív igét (*hetykélkedik*) mozgást jelentővé változtat át. További példák: *a kaján Káin*;²⁹ *világtalan holt tenger volt a világ, meleg meleget*.³⁰ Ez utóbbi példa mutatja azt is, hogy Szabó Dezső szívesen használta ki, hogy a magyarban nincs világos határ melléknév és főnév között, ami közös a rokon obi-ugorral, és amit részletesen földolgozott a vogul szóképzésről írott monográfiájában.³¹ Példák: *olyan nagyon augusztus volt*,³² *Igen tanár vagyok ahhoz, hogy epikai lehessenek*;³³ itt az *igen tanár* valami olyasmi, mint a francia *trop professeur*. Végül tekintsük a következő kifejezést: *meg* | *le=het=ő=s=en meg* | *vagy-ok*.³⁴ Figura etymologicaként ez a szerkezet *tour de force*, erőszakolt: a magyar egyetlen szuppletív igepárjára van építve, a *lev-* (*le=sz-ek*) és *val-* (*vagy-ok*) igeekre, mindkettőhöz a *meg* | igekötő járul. Ami meglepő itt, hogy a *meglehetősen* határozó lexikogrammatikai megfelelőjétől, a *meg* | *van* alaktól távoli jelentéseket fejlesztett ki; az alakzat újra visszatér, kvázi filológiai módon, elfelejtett történetükhöz, csak hogy elcsavarodva: a kifejezés mindkét része eléggé népies, informális vagy mindkét regiszterbe tartozik.

Hogyan mintáz Szabó Dezső szupraszegmentális elemeket szövegeiben

Már láttunk példákat arra, hogy mintáz szupraszegmentális elemeket Szabó Dezső (ritmikus próza). Metrumként ható szövegfoszlányok meglehetősen gyakran fordulnak elő munkáiban, sok esetben azonban ezeket melléktermékként kell fölfognunk, de legalábbis a morfemikus mintázatok velejáráiként. Pajkos kis példát találunk erre önéletrajzában, amint falusiak várják őt, amikor – mint Mózes – lejön a közeli hegyről: „alattam, a kis templom körül, falusi emberek álldogálnak, ki baltával, ki

²⁶ *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, szerk. Loránd BENKŐ (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992–1997), 30, 31. A paronymákról lásd: Daniel ABONDOLO, *A Poetics Handbook* (London: Routledge, 2001), 138.

²⁷ SZABÓ, *Életeim*, 455.

²⁸ BENKŐ, *Etymologisches Wörterbuch...*, 554.

²⁹ SZABÓ, *Életeim*, 77.

³⁰ SZABÓ, *Életeim*, 390.

³¹ SZABÓ Dezső, *A vogul szóképzés* (Budapest: k. n. 1904), lásd még Sz. KISPÁL Magdolna, *A vogul igenév mondattana* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), különösen 136–40.

³² SZABÓ, *Életeim*, 469.

³³ SZABÓ, *AEF*, 353.

³⁴ SZABÓ, *CsÉ* II., 154.

karóval, gereblyével, szénarúddal”.³⁵ Az utolsó tizenhat szótag hangsúlyai a *Kalevala* magyar fordításának lejtésére hasonlítanak. Mivel Szabó Dezső elmondja, hogy ilyen sétákra mindig magával vitte a *Kalevalát*, hajlunk rá, hogy az eredetit megközelítő magyar változat metrumát halljuk ki a mondat utolsó hat szavából.

Szókészlet

Figyelmet kell szentelnünk Szabó Dezső különös szókészletének. Némely különcsége eleve késztermék: kedveli az idegen szavakat, különösen, ha azok a kontextusban ritkák vagy furcsák fonotaktikailag, pl. *mizogün*, amely egy nagyon nem-kanonikus magánhangzó-szekvenciát tartalmaz, *i-o-ü*, az (anyanyelvi elemekből összerakott) *calque nő+gyűlöl=ő* helyett. A magyar nyelv mag-szókészletének nem-európai eredete és e nem-európai jelleg fonotaktikai megszorításai miatt, amilyenek pl. a magánhangzó-harmónia és mássalhangzó-kapcsolatok korlátozott használata, az idegen eredetű szókincs sokkal világosabban elkülönül a magyarban, mint az angolban vagy a németben. Néhány kontextusban szereplő példa segíteni fog bennünket, hogy ezt világosan lássuk. „Malterezgette épülő lelkemet”,³⁶ benne a nem-standard *malter=ez* a standard, bár még mindig idegen *malter=oz* helyett. *A sült után, mely valami exhumált vén tyúk mémoires d'outre-tombe-ja* [síron túli emlékirata] *volt*;³⁷ vegyük itt észre az utalást Chateaubriand önéletírására. „Az este úgy jött, mint egy csendes sirt circumdederunt”³⁸ Szabó Dezső kedveli ezt a szót, nemcsak annak zsoldáros vonatkozása miatt (például *Psalmi iuxta LXX*, 17.5), hanem Jean Richafort *Missa pro defunctisa* (1532) miatt is; e művében korábban egy egész sort idéz ebből a szövegből: „Circumdederunt nos gemitus mortis, dolores inferni circumdederunt nos”;³⁹ vegyük ide még azt a kitétel is, amikor Szabó Dezső templomi orgonához hasonlítja magát: *(az egész emberré zuhanó világ circumdederuntja^d)⁴⁰ száll ki belőlem.*⁴¹

Szabó Dezső stílusának másik lexikai jegye, hogy különösen kedvel bizonyos szavakat. Pontos statisztika híján nem lehet megmondani, mik az ő legkedvesebb szavai, de a *magyar*, a *lélek* és az *élet* bizonyára vezeti a kedvenc szavak listáját. Az *Életeim* digitalizált változatán végzett statisztika szerint 366 122 szóból 977-szer fordul elő a *magyar*, 1717-szer a *lélek* és 2402-szer az *élet*; tulajdonképpen valamilyen formában az *élet* volna átlagosan minden 152. szó. Hasonló statisztika mutatkozik az *AEF* digitalizált szövegében (összesen 171 662 szó): *élet* 917, *lélek* 458 és *magyar* 323, ami azt

³⁵ SZABÓ, *Életeim* I., 481.

³⁶ SZABÓ, *Életeim* I., 72.

³⁷ Uo., 449.

³⁸ Uo., 526.

³⁹ Uo., 327.

⁴⁰ A zárójelek itt és másutt is az egymásra következő névszói szerkezeteket veszik közre.

⁴¹ SZABÓ, *Életeim* I., 439.

jelenti, hogy e három szó alkotja e szöveg valamivel kevesebb mint egy százalékát (0,989%), azaz: csaknem minden századik szó e három egyike lesz.⁴²

Szabó Dezsőnek a szakirodalomban leggyakrabban idézett stílusjegye, hogy előszeretettel kreál névszóból igéket, újszerű módon használ igei particípiumokat, vagy teszi mindkettőt.⁴³ Szabó Dezső maga állítja, hogy ő „igésítette” a magyar prózastílust.⁴⁴ Szabó Dezső igehasználata valószínűleg a leggyakoribb metaforaképző módszere; ezzel egyfajta kettős sűrűséget ér el, amelyben két szint van egymásba sajtolva: morfológia és metafora. Példák: *fel | hold+világ=l-ott (hold+világ)*⁴⁵ (amikor egy fiatalember nyakszirtjének bőrön áttűnő koponyacsontjáról szól); *bele | vihar=oz-ta-d minden akaraterődöt (vihar)*⁴⁶ (a *vihar=z-ik* intranszítív ige); *sör=öz-zük ki belőle a félszet*⁴⁷ (a *sör=ö-z-ik* intranszítív ige, de, ahogy az előző példában is, Szabó Dezső (mozgást jelentő) tranzitív igét csinál belőle (amit a *ki | igekötő fejez ki*); *fel | harsona=z-ta az izmaimat*.⁴⁸ Szabó Dezső igéi szintaktikai szinten is érdekeseek: az utolsó három példában igekötők segítségével képez (*bele | , ki | , fel |*) applikatívumokat,⁴⁹ s így csinál általában intranszítív igékből tranzitívokat és egy új tárgyi argumentumot (*akaraterő, félsz, izmok*) gyömöszöl a mondatba. Jellemzőek még rá a főnévből képzett, mozgást jelentő igék:⁵⁰ *rá | lidérc=ül (lidérc), rá | vámpír=kod-ik (vámpír)*, mindkettő entitás valami másra való rámozdulást jelent, utóbbi esetben a keresztyén egyház a „zsidó test/ület/re”⁵¹

A transzlatívusz esete

Szabó Dezső morfológiai bravúrja nem korlátozódik az igékre. A névszói paradigmában, például ott van a transzlatívusz esete, funkcionális (bár nem etimológiai)

⁴² Ez a szám nem egyszerűen csak magas; összevethető Ady Endre lírai költészetének 131 842 szavas korpuszával, amelyben élet 877-szer, 0,7%; magyar 492-szer, 0,4% és lélek 488-szor, 0,4%, együttesen 1,4%-ban fordul elő.

⁴³ Lásd pl. SZABÓ Zoltán, *Kis magyar stílustörténetét* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1986), 303–04. Kiemeli, hogy Szabó Dezső milyen gyakran használja a közép- és felsőfokot, továbbá rámutat az *accumulatio* központi szerepére.

⁴⁴ Szilágyi Ferenc idézi SZABÓ Dezsőt, „A magyar versmondat néhány újabb jelensége”, in *A magyar vers*, szerk. BÉLÁDI Miklós (Budapest: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1985), 109–21, 112.

⁴⁵ SZABÓ, *AEF* I., 96.

⁴⁶ SZABÓ, *Életeim* I., 318

⁴⁷ Uo., 630.

⁴⁸ Uo., 615.

⁴⁹ Az applikatívumok részletes és friss tárgyalását lásd R. M. W. DIXON, *Basic Linguistic Theory III*. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 3:194–342.

⁵⁰ Gergely ezt emeli ki első számú *szabódezsős* vonásként (GERGELY, *Szabó Dezső...*, 12–13); emlékezzünk vissza az *odahetykél* („cockily go to meet [mountains]”) példára főntebb.

⁵¹ SZABÓ Dezső, „Hommage aux mourants. Klasszikus nyelv és radikalizmus, II.”, *Nyugat* 19, 2. sz. (1914), hozzáférés: 2006.07.04, <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00144/04721.htm>.

megfelelői megvannak a legtöbb uráli nyelvben, amely állapotváltozást kódol, mint pl. *borz-zá*. Viszonylag ritkán fordul elő szövegekben, de Szabó Dezső rendkívüli módon kedveli, részben kétségtelenül azért, mert használata jól illik stílusának más grammatikai jegyeihez, mint amilyen az applikatívum, de részben azért is, mert változást és dinamizmust, s ebből következően mozgást implikál.⁵² Példák: *borússá búsított*, (*Életeim* I., 647, mellesleg a *b* alliterációs minta közreveszi a megismétlődő -ú-t); „Hagytam, hogy a világ Szabó Dezsővé legyen bennem a maga tetszése szerint”.⁵³ Figura etymológiával kombinálva: *él=t éle=et-té szabadítottak*.⁵⁴

Közép- és felsőfok

A közép- és felsőfok rendszeren önmagában nem tekinthető stilisztikailag figyelemre érdemesnek, az mindenesetre sugall valamit, hogy Szabó Dezső úgy emlékszik, hogy milyen költőinek találta, ahogy anyja a melléknévfokozást használta.⁵⁵ A középfokot (-*bb* suffixum) vagy a felsőfokot (*leg_bb* circumfixum) melléknevekből és határozószókból képezi, amelyeknek normális esetben nincsen ilyen alakjuk, vagy éppenséggel még főnevekből is (és ez ismét finnugor vonás).⁵⁶ Példák: *Venus vulgavagának a legfék | telenebb papja*;⁵⁷ *a legutána | tánc | ol | ó | bb szolgája*.⁵⁸ E két példában a melléknévi fokozást privatív participiummal párosítja (azonnal visszatérünk a privatívumhoz alább). A következő példában a középfok mind figura etymológiával, mind tanszlatívusszal együtt jelentkezik: *ökl-é-t ökl=öb-bé szorította*.⁵⁹ Figyeljük meg még *a gyermek=ebb=ik lellem*⁶⁰ frázist, és megint tanszlatívusszal, *mindig Szabó Dezső=b=bé készítettek*.⁶¹

Privatívum

Ha a szuperlatívusz valamilyen kiugró tulajdonságot fejez ki (*bravest*: „a legbátrabb”), a privatívum ennek ellenkezőjét jelenti (*without bravery*: „bátorság nélküli”). Ez nem zárja ki együttes előfordulásukat (*the most without bravery*: „a leginkább bátorság nélküli”), Szabó Dezső pedig kedveli a magyar privatívumot (=t^{a/e}n, =ta^{e/a}l^{a/e}n, =a^et^{a/e}n) mind fokozásos, mind fokozás nélküli formájában, és szívesen

⁵² GERGELY, *Szabó Dezső...*, 16–17.

⁵³ SZABÓ, *Életeim* I., 523.

⁵⁴ Uo., 479.

⁵⁵ Uo., 92.

⁵⁶ Széles körben elterjedt és pontatlan fölfogás a nyelvészeti irodalomban, hogy a magyar főneveket nem lehet fokozni.

⁵⁷ SZABÓ, *Életeim* I., 512.

⁵⁸ SZABÓ, *AEF* II., 131.

⁵⁹ SZABÓ, *CsÉ* I., 144.

⁶⁰ SZABÓ, *Életeim* I., 342.

⁶¹ SZABÓ, *Életeim* II., 314.

kombinálja más kedvelt grammatikai és lexikális jegyekkel, például *múlthatlanul élővé*⁶² (a transzlatívusz *-vé*-jével); *kevés embert lehetett igaztalanabbul vádolni felületességgel, mint engemet*⁶³ (a közép fok *=bb* -jével).

Végül egy példa arra, hogy Szabó Dezső miként tudott privatív szuffixummal képzett igével dolgozni. Az egyszerű, szinkronikusan denominális ige *gyámol*- alakjából teljesen szabályosan képződik a *gyámol=talan*; ebből a melléknévből a *=k^{ol/ö/e}d-* képzővel jön létre egy statív ige, a *gyámoltalan=kod-ik* alak. Eddig ez rendes és viszonylag jelentéktelen a magyar lexikogrammatika szempontjából. De Szabó Dezső tovább megy néhány lépéssel. Azzal, hogy a *fel* | igei partikulát hozzáadja, behozza a kezdő státus mozzanatát, s azzal hogy megismétli ezt az igekötőt (*fel&fel* |), eléri, hogy a kezdő mivolt repetitív is legyen: így kapjuk a *fel-felgyámoltalankodik* alakot. Végül a határozói igenév *-v^{a/e}* szuffixuma megfosztja igei státusától, jelezve, hogy az első kilenc szó szekvenciája határozói mellékmondat: (*A falu körül*), *fel-fel* | *gyámol=talan=kod=-va* (*a beteg, sárgás dombok^r oldalai^ara, (aszott, kétségbeesett, erőltetett szántóföldek) nyúlnak* – mellékesen figyeljük meg a mondatvégi alanyi névszószerkezetben a három participiális módosító egymást követő szekvenciáját.

Komplex névszószerkezetek

Szabó Dezső komplex névszószerkezeteinek vizsgálatát érdemes azzal kezdenünk, hogy megkülönböztetjük három fajtájukat. A névszói frázis⁶⁴ szintjén Szabó Dezső-re leginkább az előre tett módosítású igeves szerkezet jellemző, amit a nyelvészeti irodalomban általában az alárendelt mondat tartanak ekvivalensnek.⁶⁵ Szabó Dezső még két további szerkezetet használ, amelyek a névszói frázisokat még bonyolultabbá teszik: a komplex mellékneveket (mint az angolban *blue-eyed*, de ennél sokkal szélesebb használat) és birtokos szerkezeteket.

Röviden ki kell térnem arra, hogyan értem a névszói frázist (innen NP). E dolgozat célját tekintve adottnak veszem, hogy az NP-k minden nyelvben a mondatok argumentumainak és tartozékainak főként kötetlen formális kifejezései⁶⁶ – már ha egyáltalán ilyenek előfordulnak bennük. A magyar NP feje rendszerint egy főnév, de lehet melléknév, számnév vagy névmás is – vagy bármely más szófaj, amit

⁶² SZABÓ, *Életeim* I., 519.

⁶³ SZABÓ, *Életeim* II., 114.

⁶⁴ Nem találtam rá kényszerítő érvet, hogy fölláltsak egy „igei frázis” összetevőt a magyarban, amely a névszói frázis párhuzama lenne; az általános nyelvészeti képért lásd: R. M. W. DIXON, *Basic Linguistic Theory I.* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 108–110.

⁶⁵ De figyeljük meg, hogy Dixonnak mekkora gondot jelent, hogy megkülönböztesse az igazi RC-ket az igeves szerkezetektől. Lásd: *Basic Linguistic Theory II.* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 316.

⁶⁶ A magyar mondatokban, a mag-argumentumoknak, azaz az alanyak/ágensnek személy és szám szerint, és a tárgyának határozottság szerint kötött névmásokkal (szuffixumokkal) kell megjelölve lenniük a finit igealakokban.

„főnévként használnak”, mint az állj meg (*az odadörgött „állj meg!”*). Nem úgy, mint a tagmondatok sorrendje a mondatban, vagy az összetevők sorrendje a tagmondatban, a magyar NP elemeinek sorrendje viszonylag rögzített. A fej utólagos módosítása általában nyílt/kifejezett vonatkozó mondatlall történik, amelyet vonatkozó névmás vezet be, mint pl. *mi Atyánk, {aki a mennyekben vagy}*,⁶⁷ vagy sokkal ritkábban, értelmezős szerkezettel, mint *festő a falu-n*. Az előretett módosítás történhet határozóval, kvantifikátorral, számnévvvel, melléknévvvel (vagy melléknévként funkcionáló főnévvvel) és igenévvvel; utóbbiak bármely csatolt elemmel előfordulhatnak, amit igéjük lexikailag kiválaszt.⁶⁸ Itt az a fontos, hogy míg az elől súlyos módosítók az írott magyarban előfordulhatnak és elő is fordulnak, ez a technika viszonylag kevésbé használatos az irodalmi prózában a múlt századforduló óta,⁶⁹ ahol az ilyen szerkezetek nemcsak jellemzőek, hanem egyúttal normaként is működnek a magyar akadémiai, jogi és újságírói prózában.

E szerkezetek gyakori használata Szabó Dezső stílusának legszembetűnőbb jellemzője. Hogy Szabó Dezső kedveli az NP-n belüli igeneves szerkezeteket (és más előre tett módosítókat), egybevág azzal, hogy előszeretettel használja a parataxist (mellérendelést). A parataxis és a telezsúfolt NP-k közötti kapcsolat közvetett, de statisztikai jelentősége van, egyszerűen azért, mert az efféle diskurzus a magyarban nagyon ritkán vagy sehogy sem használ alárendelt mondatokat, viszont gyakran magas a parataxis és a többszörös, bonyolult módosítószókkal „tele tömött” NP-k kölcsönös aránya. Egy példa meg fogja világitani, amit mondok. *Mellérendelés és fordítás*⁷⁰ című cikkében Végvári József úgy érvelt, hogy az a teljesen normális angol mondat, hogy „I am pleased to have the honour to ask Mr. Chomsky to deliver his lecture”, amely há-

⁶⁷ Itt a vonatkozó mellékmondat kapcsos zárójelek között szerepel.

⁶⁸ Lásd János LOTZ, *Das ungarische Sprachsystem* (Stockholm: Ungerska Institutet, 1939), 164, ahol a kornak megfelelően az NP és keretezésének szerepe nincs megemlítve. Újabb beszámolóért lásd: KESZLER Borbála és LENGYEL Klára, *Ungarische Grammatik* (Hamburg: Helmut Buske Verlag, 2008), ahol az utólagosan módosított RC-ket teljesen külön kezelik (220–222) az előre tetten módosított igenevektől (91). Lásd még: István KENESEI, Robert M. VAGO és Anna FENYVESI, *Hungarian* (London–New York: Routledge, 1998), ahol az előre tett és utólagos módosítást nagyjából ekvivalensként tárgyalják (38). Ez a tárgyalás félrevezető lehet: vesd össze DIXON, *Basic Linguistic Theory II*, 353.

⁶⁹ A német prózában a szerkezetileg hasonló *Schachtelsätze* (és a hozzá kapcsolódó *Klammerstil*) – mint irodalmi német vonás – legalább Thomas Mannig fennmaradt. Általános háttérként lásd: Peter von POLENZ, *Geschichte der deutschen Sprache*, ed. Norbert Richard WOLF (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2009), 147, irodalommal együtt. A nyelvészeti terminus reá *erweitertes Attribut*. Fontos megjegyezni, hogy nem állítom, hogy a csatolt részekkel ellátott igenevek csak a német bizonyos fajtájára vagy Szabó Dezsőre jellemzőek. A szerkezet világszerte ismert, nagyon jellemző módon az obi-ugorban is, amit Szabó Dezső jól ismert. Amit itt illusztrálni szeretnék, az a fok, ameddig Szabó Dezső elért, ahol a fok nemcsak a mennyiség, hanem a minőség mértéke is.

⁷⁰ VÉGVÁRI József, *Mellérendelés és fordítás*, 150–157, hozzáférés: 2013.07.07, http://www.nyi.bme.hu/szokoe/porta_lingua/portalingua2002.pdf.

rom „szinten beágyazott”⁷¹ alárendelt mondatból [hypotactic clauses] áll: „I am pleased / to have the honour / to ask Mr. Chomsky / to deliver his lecture///”, nemigen fordítható jól magyarra hasonló szintaktikai szerkezettel: „Örülök, / hogy abban a megtiszteltetésben lehet részem, / hogy fölkérhetem Chomsky urat arra, / hogy tartsa meg előadását///”. Ő azt állítja, helyesen, hogy sokkal inkább megfelel a magyar használatnak, ha ehelyett olyan mondatot használunk, amelyben nincs „beágyazottság”, amely helyett inkább egy magában álló, egyszerű kopula tagmondatot használunk a maga kopula alanyával (itt CS alsó indexszel jelöljük) arra, hogy „that I can ask Mr. Chomsky onto the holding of his lecture”, és kopula kiegészítőjével (itt CC alsó indexszel jelöljük) arra, hogy „a pleasure and honour” (öröm és megtiszteltetés) CC számomra [hogy fölkérhetem (Chomsky urat) (előadásá^dnak^r megtartásá^dra)] CS. E magyar mondat közelebbi és idegenül hangzó angol parafrázisa így hangzana: „That I can ask Mr Chomsky onto the holding of his lecture is a joy and an honour”. Az angol *is* kopula vagy annak „equivalence” a magyarban zéró.

Belső igeneves szerkezetek

Most Szabó Dezső igeneves szerkezeteit vesszük szemügyre. Önéletrajzának közepe táján Szabó Dezső úgy értékeli egész életét, mint *homokba öntött bort*.⁷² Ez a grammatikailag egyszerű példa arra is szolgál, hogy illusztrálja valamennyire Szabó Dezső némileg perverz viszonyát a metaforához, valamint azt, hogy mennyire magabizóan, de mégis pesszimistán s ekképpen ironikusan fogja föl önmagát. Némely olvasóban ez a frázis a magvető paraboláját fogja előhívni (a köves helyre esett magról), mint Máté 13:3, de Szabó Dezső úgy csavarja meg ezt a metaforát, hogy életét nem maghoz hasonlítja, amelyből, ha megfelelően plántálják, új élet sarjadhat, hanem borhoz, egy művelet végeredményéhez, ami, ha homokra öntik, haszontalanul vész el.

Az itt következő példákban, az NP-n belüli igenevek (és ezek bármely csatolt részei, ahol ezek relevánsak) alá vannak húzva: (*a faluba züllött kokott^r lázadó merészségé^dvel*) *kínálgatta bájait*.⁷³ Itt két igenévvel találkoztunk, a *züllött* befejezett melléknévi igenévvel – ami a hozzá csatlakoztatott *faluba* határozó miatt mozgást jelentő igéből lett képezve – és a *lázádo* befejezetlen/folyamatos melléknévi igenévvel, amely a *merészség* jelzője. Ebben a tagmondatban pillantást vethet az ember arra is, hogy miként viszonyult Szabó Dezső a vidékhez, a dekadenciához és a nőkhöz; ahogy figyelmet érdemel a regiszterváltás az idegen *kokott* esetében is. A participiális szerkezet mellett, hogy *mint egy hirtelen kidugott butélia^r nehéz borá^dnak^r*

⁷¹ A tagmondati és alárendeléses metaforákról lásd: Gerd JENDRASCHKE, *Subordinate, Embedded, and Dependent Clauses: A Terminological Confusion that Iatmul Can Help Disentangle*, hozzáférés: 2012.11.20, http://www.academia.edu/attachments/708281/download_file.

⁷² SZABÓ, *Életeim* I., 610.

⁷³ SZABÓ, *AEF* I., 95.

illata^{d,74} idegen szó szerepel (*butélia* a standard üveg helyett) és neologizáló, tudatosan idioszinkráziás szó, melynek igei morfológiája különös (*ki* | *dug=ott*) a rendes *ki* | *dug=asz=ol=t* helyett; *ki* | *dug-* rendszeren testrésze vonatkozik, mint *kidugta a fejét az ablakon*. A *padratettkezű*⁷⁵ *impotensek*^t *szorgalmas csapata*^{d,76} figyelemre érdemes itt a *bahuvrihi* jellegű =ű képzős melléknév és a kétértelmű – „alkalmatlan” és „szexuális aktusra képtelen” – idegen szó, az *impotens* is.

Szabó Dezső a participiális módosítók használatában olyannyira szertelen, hogy megközelíti, amit a görög retorika kutatói *pyknometochiának*⁷⁷ (participiumsűrítésnek) neveznek. Amint példák sora mutatja ebben az esszében, a participiális módosítás bőségét néha az egymáshoz csatlakozó jelzők túlzott használatával éri el, de gyakran egyszerűen csak nagyszámú, egymástól független participiumok sűrű és gyors fölsorolásával, például *Neki (minden atomja) (felfakadt száj) volt, hogy ő (a megkondított harang), (a felrázott ököl), (az odadörgött állj meg)*, ami emlékezetbe idézi a nem-főnévi alakok főnévként való használatát, ahogy főntebb említettük,⁷⁸ vagy *ijedt pacalista, rémült gimnazista, döbbszent tanító, megszeppent privát tanító, aggódó tanárcok* (a *pacalista* önmagában is rendkívül szokatlan lexikai tétel).⁷⁹

A birtokos szerkezet

Ahogy főntebb említettük, a participiumokon és a hozzájuk csatlakozó és komplex melléknéveken kívül, mint a *padratettkezű*, létezik egy más forrása is a komplexitásnak a magyar NP-kben és ez a birtokos szerkezet. A magyar NP-kben a birtoklás kifejezésére úgy is lehet gondolni, hogy az végeredményben két összekapcsolt NP; de az összekapcsolás nem genitívusszal történik (amely a birtokost jelöli, mint a legtöbb európai nyelvben), hanem pertenzív⁸⁰ szuffixummal (amely a birtokot jelöli). Az NP „belső” komplexitásának ez a fajtája azonban még nem a teljes történet. Komplexitás további rétegeit lehet még feltárni, amennyiben (1) a csatlakoztatott birtokos NP lehet megszakított és (2) az általánosabb szórendű birtokos-birtok, mint a *Jakab^r macská-ja^d* vagy *Jakab(-nak^t a) macská-ja^d* szerkezetet, meg lehet fordítani (birtok-birtokos), ha az, úgymond, információs szerkezeti tényezők miatt (mint topikalizáció vagy fokalizálás) válik fontossá, mint <*Jakab-nak^t*> *meghalt* <*a*

⁷⁴ SZABÓ, *Életeim* I., 496.

⁷⁵ Az aláhúzott <ű> itt és másutt is olyan derivációs szuffixumot jelez, amely komplex melléknévet alkot.

⁷⁶ SZABÓ, *AEF* II., 233.

⁷⁷ Cf. Basil Lanneau GILDERSLEEVE, „On the Stylistic Effect of the Greek Participle”, *American Journal of Philology*, 9. sz. (1888): 137–57.

⁷⁸ SZABÓ, *AEF* I., 172.

⁷⁹ SZABÓ, *Életeim* I., 160.

⁸⁰ A terminus technicus Dixoné (*Basic Linguistic Theory* II., 268).

macskája^d> nagyjából, vagy <*A macská-ja*^d> *halt meg* <*Jakab-nak*^r>, nagyjából.⁸¹ Sőt, NP-k dupla vagy tripla (rekurzív) birtokos szerkezeteket is tartalmazhatnak, mint (*lelki élete*^r *mechanizmusá*^d*nak*^r *kényszeré*^d*ből*);⁸² az e szerkezetek jelentette hajlékonyság tárgyalásába itt nincs mód belemennem.

Most csak egy rövid listáját adom az AEF-ből, CsÉ-ből és Életeimből vett zsúfolt NP-knek. Az alábbi táblázatban az A és B oszlop a nyelvi mutatót és megtalálható helyét sorolja föl; a következő hat oszlop tételesen mutatja meg az összezsúfolás módjait: C=participiális (lefokozott) vonatkozó tagmondatok, **dR**; D=más komplex előmódosítók (bahuvihi melléknevek, **B**); E= birtokos szerkezetek, **P**; a birtokos szerkezet altípusa, a komplexitás az F és G oszlopban szerepel mint I(nverz) és D(iszkontinuos < megszakított); végül, a H oszlopban szerepelnek a különös szavak (azaz a szókincs, ami vagy stilisztikailag furcsa vagy textuálisan ritka, vagy amit Szabó Dezső különösen kedvel, mint *magyar, lélek, élet*, amikről föntebb már szó volt, s amit itt **L** jelez, **V** a határozatlanságot (amit többnyire a határozatlan *valami* „some kind of” névmás), **S** a szuperlatívuszt, **C** a komparatívuszt, **N** a privatívumot, **T** a transzlatívuszt és **F** a figura etymologicát.

A	B	C	D	E	F	G	H
(<i>hajtott léptek</i> ^r <i>zaja</i> ^d) hallatszott	AEF 2.76	dR		P			
(négy borzalmas <i>elgurultja</i> ^d az olcsó szerelemnek ^r)	AEF 2.77	dR		P	I		
(olyan <i>meghatott, mély öllekezésű, életem</i> ^f . <i>minden húrjád</i> ⁿ <i>rezdülő találkozásom</i>)	É. 2.315	dR	B	P			
(<i>szaggatott, ijedten siető beszédében</i>)	É. 2.193	dR					
(<i>hadvész ülte képpel</i>)	É. 2.528	dR					
(a filozoferti retorika ^r mosléká ^d ban)	É. 2.329			P			L
(egy <i>abszolúte önmagába koncentrált</i> élet)	É. 2.349	dR					L
(<i>édes fürtű kacagással</i>)	É. 1. 158		B				L
(<i>felszökésében megdermedt roppant ima</i>)	É. 1.164	dR					
(a fiatal hit ^r e tavaszi vihara ^d)	É. 1.164			P			
(a <i>négyszáz lélekből szőtt</i> ének)	É. 1.164	dR					
< <i>mélyé</i> ^d > o l v a s s a <egy nehéz könyvek ^r >	CsÉ. 1.171			P	I	D	

⁸¹ Az itt következő elemzésben a következő rövidítéseket és konvenciókat használom. Az NP-eket zárójellel választom el, a megszakított NP-k szögletes zárójelben szerepelnek. A határozott igealakokat hullámos vonallal húzom alá; a kötőszavak vastag betűvel vannak megadva. Felső index^r [<possessor>=birtokos, ^d< possessed>= birtok. Példák: (*a falu*^r *jegyzője*^d), (*hatalmas hangjád*^d*nak*^r *túlzott szétszóválásá*^d*val*), (*fáradt virága*^d *egy beteg fajnak*^r), <*virító zuhataga*^d> *volt* <*az egészségnek*^r>.

⁸² SZABÓ, *Életeim* II., 254.

A	B	C	D	E	F	G	H
nem <a legkisebb pocakja> volt <a tekintélyemnek>	É.1.160			P	I	D	S, L
(egy láthatatlan madár ^r mérhetetlen árnyéka ^d)	CsÉ. 1.91			P			N
(a hosszú, jól fésült hajú, Krisztus szakállú ^r , nagy kérdőszemű paraszt)	AEF 1.216	dR	B				
<Miklósna ^k > élővé v i l l a n t <az arca ^d >	AEF 1.227			P		D	T
(lelki bazára ^d a változó napoknak ^k)	AEF 1.228	dR		P	I		
(a szerzetést rögtönzött legkülönbözőbb alakú pótasztalok között)	AEF 1.236	dR	B				S
(egy Csehországból szakadt lakáj igazgató ^r gonoszsága ^d alatt)	AEF 1.249	dR		P			L
(valami vallássá rajongott hálát)	AEF 1.249	dR					T, V
(múló dalai ^d a halhatatlan szépségnek ^k), kitért karjai ^d az örök vágynak ^k)	AEF1.251	dR		P	I		L(örök)
(káprázottjai ^d az örök világozágnak ^k)	AEF 1.216			P	I		L(örök)

Hasonlatok

Szabó Dezső hasonlatai⁸³ gyakran meglepőek, aminek számos egymással összefüggő oka van. Egyrészt vagy a szabvány összehasonlítás, vagy a comparandum, vagy mindkettő furcsa, sőt kifejezetten keresett.⁸⁴ Másrészt az összehasonlított tételek furcsasága különös habitust ad, olyat, amely az összezsúfolt főnévi frázisoktól lesz bizzar, s amelyek komplex módosító elemei további összeegyeztethetlenségeket eredményeznek. Harmadrészt a szabvány összehasonlítás lehet kisebb vagy nagyobb mértékben konkrét, mint a comparandum, azaz a habitus különös voltának oka gyakran az absztrakt és a konkrét elemek⁸⁵ összeegyeztethetlenségében vagy összeegyeztethetőségében található. Negyedrész a hasonlatot gyakran megjósolja – úgy szólván megelőzi – a metafora. Ötödrész és végezetül Szabó Dezső hasonlatai nemcsak változatosak: hanem tömegesek is. Például tekintsük az AEF 1. 3 fejeze-

⁸³ Világosan kiténik, bár ritkán szokták észrevenni vagy kommentálni, hogy a hasonlatok (hacsak nem váltak klisévé, amilyen a *fehér, mint a hó* (angol megfelelője: *white as a sheet*), irodalmibb és tudatosabb megnyilatkozások a metaforánál. Ezt annak tulajdonítom, hogy a metafora alapvető, sőt alkotó tényezője a nyelvnek, míg egy kifejezett kijelentés, hogy „X olyan, mint Y”, másodlagos, derivatívum. Lásd James R. HURFORD, *The Origins of Meaning* (Oxford: Oxford University Press, 2007), 281, 319.

⁸⁴ Itt a *comparandum* [hasonlító] kifejezést fogjuk használni, bár a hasonlító szerkezetekben a nyelvészeti elemzés a *comparee* kifejezést preferálja.

⁸⁵ Ahogy Gergely is megjegyzi: GERGELY, *Szabó Dezső stílusa*, 22.

tét,⁸⁶ ahol a lelkész feje nehéz, „mint egy lezuhanó harang”,⁸⁷ a beszéd, „mint az éhes tigrisnek a harapott nyers hús”,⁸⁸ az elkényeztetett gyermek úgy beszél, „mint aki már nem is tudja nagyon, mit mond”,⁸⁹ a lelkész, „mint egy gyermek ugrott ki az ágyból” (1.31), egy kis lámpa „beteg lehelete és fájdalmas fénye” elnyomja az alvó gyermekek sorának álmait „súlyos lidérc”,⁹⁰ egy nő tisztasága, szépsége, önfeláldozása és szenvedése, „mint egy rádöbentő emlékezés kiáltott” stb.

Amint az világos lesz az itt következő parafrazeált kivonatokból, Szabó Dezső hasonlatai általában keverednek a metaforával. Ez önmagában nem meglepő, de a hasonlatok és metaforák jellege és a mód, ahogy Szabó Dezső vegyíti őket, megérdemli, hogy közelebbről vegyük őket szemügyre.⁹¹

A TEMPLOM MINT ELEFÁNT		„a templom mellett, mely úgy állott a cinterem apró fejfás sírhalmai között, mint egy szőrehullatott öreg, kopott elefánt. ” ⁹²
AZ EBÉD MINT LÉLEK	3	„Az ebéd, <u>mint egy nagy közös lélek, közös, egyhúsú családdá melegítette őket.</u> ” ⁹³
BÉKE MINT MACSKA	3	„És János testében, mint egy nagy fehér macska, meleg, termékeny béke nyúlt végig. ” ⁹⁴
SZAVAK MINT KATONÁK	4	„ <u>Síró, meztelen, reszkető szavak tuskolták egymást ki belőle rendetlen rendben, mint egy nagy vereség futó katonái.</u> ” ⁹⁵
MAGYAR MINT KUTYA	2	„A magyar a mélyére süllyesztett kincsekkel duzzogva kullog félre, mint egy orron ütött kutya. ” ⁹⁶ (Ez része a magyarok hosszúra nyúlt jellemzésének, mint akik „a világtörténelem legnagyobb vesztesei” ellentétben „a germánokkal, szlávokkal és zsidókkal”).
GYERTYA MINT LÁNY	3	„a gyertya <u>félrehajtotta fejét, mint egy figyelő gyermeklány.</u> ” ⁹⁷
SZÍV MINT HARANG	2, 3, 4	„Éjszakázott, annyi feketét ivott, hogy <u>meglazult szíve kongott, mint a lelógó harang.</u> ” ⁹⁸

⁸⁶ Szabó, *AEF I.*, 28–43.

⁸⁷ Uo., 28.

⁸⁸ Uo., 30.

⁸⁹ Uo., 30.

⁹⁰ Uo., 32.

⁹¹ A következő példákban a hasonlat adta hasonlatosságot verzállal adjuk meg, amit szám (2, 3, 4) követ, amely a *szabódezsős* furcsaság fajtáit van hivatva jelölni: lásd e fejezet elején jellemzett négy típust. Minden szó, amely kódolja a metaforát, alá van húzva, míg azok, amelyek a megfelelő metaforát kódolja, félkövérrel vannak szedve.

⁹² Szabó, *AEF I.*, 25.

⁹³ Uo., 42.

⁹⁴ Uo., 51.

⁹⁵ Uo., 59.

⁹⁶ Uo., 66.

⁹⁷ Szabó, *AEF II.*, 24.

⁹⁸ Uo., 44.

Az itt következő mondatban láthatjuk, amint az értékes metaforák („félelem árnyékot vet” és „az árnyék lehelet”) hasonlattá szélesednek, ahol a természetben és az emberben ott bujkál a sötétség, a megszemélyesített halál, ami félelmet kelt bennünk, amikor elhaladunk mellette: „Csak két élőlény volt az Éva közelében, kik árnyékot leheltek néha a lelkére, mint mikor a halál megbújik ellenünk kőben, fában, emberben és mi megborzadunk, ha elmegyünk mellettük.”⁹⁹

Szabó Dezső kedveli a dupla hasonlatokat és a hasonlatokba foglalt hasonlatokat. Egy-egy példa:

HÁZAK MINT SÍRKÖVEK, MINT ARCOK	2, 3, 4	„A falu házai sápadtak voltak a rájuk néző holdban, mint apró sírkövek, mint fennvirrasztó arcok. ” (AEF 2.50)
---------------------------------	---------	---

Hasonlatba foglalt hasonlatot találunk az „Égető kihajlással látszott minden, mintha az egész kétségbeesett falu, mint egymásba torlott vert hadsereg, ijedt futással be akart volna menekülni ebbe az erős emberbe, hogy életet akarjon, mégis életet, diadalmasan, lebíráhatatlanul” szövegben, ahol „mintha” a falu menekülni akart volna, „mint” torlott vert hadsereg (AEF I. 27).

Metaforák

Ugyanaz a helyzet, mint a hasonlatoknál, a zsúfolt NP-k fontos szerepet játszanak Szabó Dezső metaforáiban is, amelyeket gyakran kopula mondatokként (azonosító mondatokként, pl. *Ifjúság bolondság*) mutat be.¹⁰⁰ Éppen ezért ezek csupasz kijelentések lesznek inkább, mint finom sugalmazások; a feladat ezért megint csak az NP-kre hárul, hogy ezek végezzék el a nehéz retorikai vagy logikai súlyemelést. Íme egy egyszerű példa azt mondja a zongoráról: (*A fehér billentyűk (megtárt kebel^r forró fényesége^d) volt.*¹⁰¹ Néhány mondattal később határozott igealakok csatlakoznak még a keverékhez: (*a zongora*) *jajgatott, kért, megadta magát, fuldoklott, és (a végső viharos akkordok) (a feltámadt férfi^r utolsó győzedelmes kicsattanása^d) volt.* Ez azonban nem jelenti azt, hogy Szabó Dezső kerülne a metaforát azokban a mondatokban, amelyek nagyobb szemantikai tartalmú igékből épülnek. Például itt vannak a nyírfák, amelyek elárulják a tavasz titkait (a nyírfák pletykálták a tavasz titkait,¹⁰² a folyó, melynek árja magával hozza: a folyó [...] hozta magával (lázás izeneté^dt a sürgető tavasznak^r),¹⁰³ és

⁹⁹ SZABÓ, CsÉ I., 226.

¹⁰⁰ E ponttal/pontban világos lesz, hogy ebben az esszében nem fejtek ki nagy erőfeszítést arra, hogy kibontsam/elválasszam a metaforát a metonímiából/-tól.

¹⁰¹ SZABÓ, AEF II., 75.

¹⁰² SZABÓ, CsÉ I., 131.

¹⁰³ Uo., 205.

a házként [felfogott] lélek két lakója sír és nevet: Mert a Zsuzsa jó lelkének csak két lakója volt: a sírás és a nevetés és ezek olyan szoros szomszédságban voltak, hogy néha karonfogva ültek ki a szeme ablakába.¹⁰⁴

A metaforával kombinált hasonlatra példa Az erdő felbőgött, **mint az eltalált bika**¹⁰⁵ is. A hasonlatnak itt is participiális módosítója van, de az eredeti szemantikai tartomány (nagy állat) az előző tagmondat metaforájában hangzik föl.¹⁰⁶ Két további példa, mindkettő a *Csodálatos életből*: Mind kevesebb lett a szava s néha olyan orrvérzősen szedte a Zsuzsa örökké termő csókfájáról a csókokat, **mintha halálos ítéletéért nyúlna**;¹⁰⁷ a hasonlatot a megelőző, alárendelt mondatban szereplő csók-szüret metaforája jósolja meg. Egy lappal később találunk ilyen párhuzamos metafora–hasonlat párosítást: „Most már nem hallott, nem látott, nem beszélt, minden krajcárját könyvekért adta, úgy falta a betűket, mint más tisztességes ember a töltöttkáposztát.”¹⁰⁸ Bár az evést előrevetíti a „falás” metaforája, a hasonlat ezt tovább erősíti a töltöttkáposztával.

Tagmondatnál nagyobb sémák

A tagmondattól különböző sémák nagyobb teret követelnek, s ezért itt csak néhányat veszünk szemügyre. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy bár a magyarban nemcsak hogy többszörös lehetőség van NP-k szerkesztésére, de arra is, hogy összekapcsoljuk a kiegészítéses és határozói tagmondatokat, mely utóbbi kettő szerkezetnek nincsenek olyan változatai, melyeket Szabó Dezső szívesen használna ki. A kiegészítéses tagmondatok esetében Szabó Dezső elutasításának oka világos: mert bár – párhuzamosan a magyar RC-k [vonatkozó mellékmondatok] kiegyensúlyozott és lefokozott szerkezetekkel – vannak kiegyensúlyozott és lefokozott kiegészítéses tagmondatok a magyarban (*Láttam, hogy jött, és Láttam jöttét*), utóbbi szerkezet rendkívül ritka és lexikailag korlátozott.¹⁰⁹ A magyar határozói mellékmondatnak is van kiegyensúlyozott és lefokozott változata, utóbbit olyan szuffixummal képzik, amely szimultán jelzi az igét, mint amely az alárendelt mondat állítmányának a helyét foglalja el és megfosztja az igét attól, hogy jelezze, mi az alanya és a tárgya, pl. *ü v ö l t v e ü d v ö z ö l t é k*.¹¹⁰ De Szabó Dezső sohasem dolgozik olyan intenzíven a határozói igenévvél, amint amennyire a főnévi frázissal.

Amit a legfontosabb figyelembe venni Szabó Dezsőnek a stílusával kapcsolatos nagyobb sémáinál, hogy ezek szinte mindig magukkal vonnak ismétléseket és pár-

¹⁰⁴ Uo., 196.

¹⁰⁵ Uo., 167.

¹⁰⁶ Hogy vajon az ilyen transzponáló technika sűrűbb vagy esetlenebb prózát eredményez-e, még nyitott kérdés; visszatérünk rá az esszé végén.

¹⁰⁷ Uo., 202.

¹⁰⁸ Uo., 103.

¹⁰⁹ Lásd: Sonia CRISTOFARO, *Subordination* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 53–60, amely tárgyalja ezt a terminológiát és azokat a morfoszintaktikai distinkciókat, amelyeket kódol.

¹¹⁰ SZABÓ, *AEF I.*, 77.

huzamosságokat – utóbbiak maguk is részleges ismétlések – és amelyek gyakran triadikus és tetradikus alakzatok. Mi több, az ilyen triadikus és tetradikus párhuzamos szerkezetekkel megint csak gyakran rhopalizmus jár együtt, Behaghel törvénye (*Gesetz der wachsenden Glieder*) szerint egyenlő feltételek mellett rövidebb mondatösszetevők, -részek megelőzik a hosszabbakat.¹¹¹ Ezzel párhuzamos tendencia figyelhető meg a *Kalevala*-metrumban, ez finnül az úgynevezett *viskurilaki*, „kitágulási törvény”, amiről Szabó Dezsőnek tudomása lehetett.¹¹² Például *Az elsodort falunak* duplán triadikus az első bekezdése. („Az öregasszony az asztalhoz ült. Nem evett. Maga elé bámult. Nem látott. Alsó ajka meg-megremegett. Nem beszélt.”¹¹³) Hat mondatból áll, három kijelentő mondat fecskefarkosan kötve három tagadással; a szótagokat számlálva 10/3, 6/3, 9/3, azaz a kijelentés 10–6–9-es szótagszámainak diminuendo–crescendójával szemben áll a tagadás 3–3–3-as szótagszámú ostinatója. A következő bekezdésben három egymásra következő mondat párhuzamosságokban és ismétlésekben meséli el a tegnapelőtti, tegnapi és mai helyzetet: *tegnapelőtt már [...] tegnap már [...] ma már [...] 10, 30, 30-as szótagszámokban*. További példák (a szótagszámláló felső index rhopalizmust jelez): ³nyerítő, ³tajtékos, ⁶lobogósörényű hullámllovak;¹¹⁴ a tetradikus ³politika, ²pezsgő, ²kártya, ⁵drága fehér-nép;¹¹⁵ hasonló párbeszédben: ⁸Nem ember az te, hanem sváb. [...] ⁶Nem is sváb, hanem tót. ¹²Tót fenét, zsidó az, olyan zsidó, hogy na. ¹²Oláh is lehet, ha már beszélünk;¹¹⁶ a sváb, tót, oláh népnevek politikailag mind inkorrektek, és a zsidónak is van megbélyegző felhangja.

Szabó Dezső nem fél attól, hogy az ismétlést a maga legpörébb – amit mi tisztán kvantitatívnek is hívhatunk – formájában használja. Például a *kacag*-tövet hatvanhárom szó körén belül hatszor használja.¹¹⁷ A CsÉ huszonöt véletlenszerűen kiválasztott lapján harminc kétszeres vagy háromszoros szomszédos ismétléses példát

¹¹¹ Ez egyike az Otto Behaghelnek a huszadik század elején javasolt négy törvényének (vagy tendenciájának); lásd: Otto BEHAGHEL, „Beziehung zwischen Umfang und Reihenfolge von Satzgliedern”, *Indogermanische Forschungen* 25, 10. sz. (1909): 110–42. Behaghel elsősorban a német érdekelte, de elképzelései visszhangra találtak mind az indoeurópai (lásd Benjamin W. FORTSON IV, *Indo-European Language and Culture: An Introduction* [Oxford: Blackwell, 2004]), mind a kommunikációs tanulmányokban (téma/réma).

¹¹² Pentti LEINO, *Language and Metre: Metrics and the Metrical System of Finnish* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1986), 133–134.

¹¹³ SZABÓ, *AEF* I., 17.

¹¹⁴ SZABÓ, *CsÉ* II., 131.

¹¹⁵ SZABÓ, *AEF* I., 113.

¹¹⁶ SZABÓ, *CsÉ* II., 248.

¹¹⁷ Uo., 49.

találunk, mint *király vagyok, király vagyok*,¹¹⁸ *nincs szívem, nincs szívem*,¹¹⁹ *életet, életet*¹²⁰ vagy *győztem, győztem*¹²¹ (de még legalább három más lapon is).

Az igealakok számának és természetének elemzése Szabó Dezső prózájában szuggesztív eredményeket ígér.¹²² Igealakok viszonylagos gyakoriságának vagy arányának keretében, ellentétben minden mással (főnevekkal, nem-participiális melléknevekkel, névelőkkel, határozószókkal stb.), két nagy mintaféle létezik: némely szakaszban, körülbelül a szavak több mint egyötöde igealak (a B és D szakaszokban 23% és 21%), miközben más szakaszokban az arány közelebb áll a 15%-hoz (az A, E, F és C szakaszokban). Másfelől a nem-határozott igealakok viszonylagos gyakorisága keretében három nagy mintaféle fordul elő. Vannak olyan szakaszok, amelyekben a nem-határozott alakok az összes igealagnak több mint a felét adják, 53%-tól (B szakasz) 67%-on át (E szakasz) 100%-ig (A szakasz). A C és D szakasz kiválik a maguk sokkal mérsékeltebb mintájával, 33%-nyi, illetve 32%-nyi igealak ugyanis nem-határozott. A skála másik végén találhatjuk az F szakaszt, ahol az igealakoknak csak 9%-a nem-határozott.

Nem feltételezünk itt semmilyen ikonikus kapcsolatot igealakok – legyenek bár határozottak, avagy sem – és az elbeszélés szöveve között. Azt hiszem, hogy ezek a számok itt inkább azt a tényt illusztrálják, hogy Szabó Dezső szokatlanul széles skálán élt lexikogrammatikai eszközökkel, amelyek prózastílusára döntő hatást gyakoroltak. A határozott és nem-határozott igealakok gyakoriságában történt váltás egyfelől, másfelől az igék vs. más szófajok gyakorisága közti váltás a zenei tételek hangnem- és tempóváltásának analógiájára működik itt: azaz a szövegfunkciók eme váltásai nem ikonikusan, inkább index módjára funkcionálnak.¹²³

szakasz	szavak száma össz.	ebből ige	%	ebből nem-határozott	%
A	80	13	16%	13	100%
E	97	15	16%	10	67%
B	66	15	23%	8	53%
C	201	28	14%	7	33%
D	193	41	21%	13	32%
F	216	35	16%	3	9%

¹¹⁸ Uo., 111.

¹¹⁹ Uo., 76.

¹²⁰ Uo., 161.

¹²¹ Uo., 101.

¹²² Csak próba eredményeket tudunk itt közölni. A szóban forgó hat részlet, A-tól F-ig, az *Életeim* I. kötetéből valók, 290, 273, 298, 299; 2, 226 és 223–224.

¹²³ Lásd ABONDOLO, *Phonotactic Subsets...*, 8, 27.

Egy hosszabb szakasz vizsgálata meg fogja mutatni, hogy Szabó Dezső miként képes főnntartani bonyolult szövésszerű ismétléses mintákat egyáltalán nem bonyolult eszközökkel, mint amilyen bizonyos szavak, tövek, szuffixumok vagy grammatikai szerkezetek ismétlése. Szövegmutatványunkat a *Csodálatos életből*¹²⁴ vettük.

79 szavas mutatványunkban kilenc ismétléses lexikai anyag szerepel (vastaggal szedve és felső indexszel ellátva). Az ismétléses anyag szemantikailag fontos, tulajdonképpen mind kulcs Szabó Dezső e regényének végső programjához, nevezetesen ahhoz, hogy a székely legények fő feladata takaros székely leányok megtermékenyítése.¹²⁵ Megismételt szavak: ¹„székely”, ²„vet”, ³„hasít”/„hasad”, ⁴„föld”, ⁵„barázda”, ⁶„nő” (háromszor), ⁷„vigasság”/„vidám”, ⁸„jóság” „fordul” /„fordít”. A referenciakövetés, amely magyarban a grammatikai nem szerint semleges, [+]HUMAN harmadik személyű személynév más ő és a távolra mutató demonstratív névmás az segítségével történik, itt nem szerinti eloszlást mutat: a férfi főszereplőt ő-vel, a nőit az-zal kódolja Szabó Dezső (mindkét szövegben aláhúzással jelöljük őket):

„Álmában megint egyszerű ¹székely falusi legény volt. Az otthoni határban ²vetettek. Ő ekével ³hasította a ⁴földet. A szép fekete ⁴föld csak úgy borult kétfelé a fel³hasadó ⁵barázdából. Utána egy fiatal ⁶nő jött s kötényéből búzaszemet ²vetett a ⁵barázdába. Ő ⁷vidám ¹székely nótát füttyült, a ⁶nő halkán dúdolt hozzá. Nagy ⁷vigassága volt a mezőnek s ⁸jóság volt a világ arcán. Ő mindegyre hátra⁹fordult, hogy megtudja, ki az a ⁶nő, de az mindig el⁹fordította a fejét. Csak ⁸jóságosan mosolygó száját láthatta.”

Ha ez rímes vers volna, akkor ilyen rímképletről beszélhetnénk:

székely	A-----A
vetés (magé)	B-----B
hasít/hasad	C---C
föld	DD
barázda	E---E
nő	F-----F----F
vidám/víg	G-----G
jó	H----H
fordul	I---I

A dallamszerkesztéssel való párhuzamosságot nem kell kommentálni.

¹²⁴ SZABÓ, CsÉ II., 135.

¹²⁵ Itt emlékeztetünk az AEF főhősének, Jánosnak arra a megjegyzésére, amit egy (női) utastársának címez, mondván, hogy ha utastársa elvárja tőle, hogy kimenjen a frontra és meghaljon hazafias okból, ugyanazon okból ő is elvárhatja, hogy leányai gyermekeket szüljenek neki „éjjel-nappal” („[...] én éppen olyan hazafias okból kívánhatom a kedves lányaitól, hogy nekem éjjel-nappal szüljenek”) (AEF I., 225.).

Következtetések

Összegezhetjük a mondottakat. Először: Szabó Dezső stílusában a parataxis, rendszerint annak aszindetikus (összekötés/kötőszó nélküli) fajtája dominál a hypotaxis fölött, s ez teret enged az állítmányok és argumentumaik, valamint kapcsolt részek kommentmentes kapcsolódásának – ekként a gondolati asszociációk kifejtetlen egymásra következésének.¹²⁶ Szabó Dezső gondolkodásában a láncszemek az izlandi szagák elbeszélőmódjának acélkemény voltára emlékeztetnek.¹²⁷ Másodszor: éles ellentétben e parataxissal, Szabó Dezső stílusát magas fokú sűrítés jellemzi, amelyet gyakran nem hypotaxissal, hanem poliszintetikus alakzatokkal (mint pl. összetett melléknevekkel), komplex participiális szerkezetekkel és gyakori regiszterváltásokkal ér el. Mindezek a vonások varázsos aurát kölcsönöznek prózájának: a szókincs varázslatos komplexitása és a szintaxis többlet rejt annál, ami tulajdonképpen a szemünk előtt van. Egyik kedvenc trópusa a *significatio*: amint példák széles skáláján láttuk, Szabó Dezső a kijelentést/kinyilatkoztatást előnyben részesíti az érveléssel szemben, és igyekszik implikáció által állítani dolgokat. E tendenciával kapcsolatban áll, hogy erősen támaszkodik az úgynevezett kopula mondatokra (azonosító mondatokra), amelyek pszeudo-szillogisztikus árnyalás nélküli kijelentéseket hordoznak, valamint zsúfolt NP-kre, amelyek ravaszul túl sokat csempésznek be az igazolatlanul túlterhelt jelzői szerkezetekbe. Harmadszor: Szabó Dezső gyakori párhuzamos triadikus és tetradikus szerkezetei tovább fokozzák e sűrűséget, miközben a szóbőség érzetét keltik, nem a hígabb fajtáét, hanem azt a bőségesen ömlő és extravagáns áradást, amit D’Annunzio (az *Il piacere*ben) vagy Giraudoux (a *Simon le pathétique*-ben) produkált.¹²⁸ Szabó Dezső stílusa ekként zavarba ejtő, de azt is mondhatnók, „auxetikus”, egyes műanyagokhoz hasonlóan, minél inkább megnyúlnak a mondatai, annál súlyosabbnak és sűrűbbnek látszanak.

Loius Hjelmslev (1899–1965) megkísérelt szárnyakat adni a „forma” versus „tartalom” földhözragadt dualizmusának, amikor két szintet posztulált, az egyik a kife-

¹²⁶ Ebben a tekintetben emlékeztet bennünket Ezra Poundra, a tehetség és önmaga fontosságának hasonlóan nagyvonalú és gazdag alakjára.

¹²⁷ Szélesebb összefüggésben a parataxist az orális (szemben az írott, tanult) diskurzussal kötötták össze; lásd pl. Eric A. HAVELOCK, *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present* (New Haven: Yale University Press, 1986), és Walter J. ONG, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (London–New York: Methuen), 1982. Ezzel kapcsolatban Szabó Dezső korai finnugor tanulmányai, s a velük járó találkozás rokon nyelvek folklórszövegeivel (s ezek magyar fordításával) kétségtelenül fontosak. Ezek vizsgálatát azonban későbbre kell halasztanunk.

¹²⁸ Aurélien Sauvageot, aki az Eötvös Collegium tanára volt, elsőként kommentálta ezt a párhuzamoságot: „Je me heurtai à une langue très sophistiquée, emphatique, fouriturée à souhait, qui me sembla sentir l’imitation de quelque modèle étranger. [...] Certain de ses effets de style rapelaient Giraudoux, et d’autre part sa verbosité faisait penser à Gabriel D’Annunzio”. Lásd *Souvenirs de ma vie hongroise* (Budapest: Corvina, 1988), 30.

jezésé, a másik a tartalomé (ami megfelel Saussure *signifiant* és *signifiéjének*), és azt javasolta, hogy mind az anyag, mind a forma e két szinten működik. Például, a „nyers” fizikai anyagok és a medium folyamatai (a zene hanghullámai és a hang, festék, nyomtatott betűk) anyagok, amelyek a kifejezés szintjén működnek („a kifejezés szubsztanciája”). Vagy: a „szemantikai szerkezet” (egy filmé, vagy mondjuk egy szimfóniáé) forma, amely a tartalom szintjén működik („a tartalom formája”).¹²⁹ Amit megpróbáltam ebben az esszében sugallni az az, hogy Szabó Dezső személyisége, és általa befolyásának szélessége és mélysége az I. világháború után következő tucatnyi évre, épp annyira eredeztethető az ő kifejezőkészségéből és tartalmából, mint bármely anyagából.

Köszönetnyilvánítás

Ennek az esszének szokatlanul hosszú volt a kihordási ideje, ennek megfelelően a részletes köszönetnyilvánítás több oldalt tenne ki. Ehelyett csak Tarsoly Eszter, Peter Sherwood, Gwen Jones, Simoncsics Péter, Tólos Endre, Nádasdy Ádám és Selmeczy Soma nevét említem meg, gyakorlati támogatásukért – és Szabó Dezső meg a magyar nyelvten megértésében nyújtott segítségükért, és különösen hálás vagyok R. M. W. Dixonnak bátorító szavaiért.

*Simoncsics Péter fordítása*¹³⁰

¹²⁹ Lásd Daniel CHANDLER, *Semiotics: The Basics* (London: Routledge, 2002), 53: „The metaphor of form as a »container« is problematic, rendering to support the equation of content with meaning, implying that meaning can be »extracted« without an active process of interpretation and that form is not in itself meaningful”.

¹³⁰ A fordító a Babeş-Bolyai Tudományegyetem nyugalmazott docense.